

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)»17/19»

DOI: 10.15587/2313-8416.2015.40447

ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ КУПЕЦТВА УКРАЇНИ

© Л. В. Баличева

У статті розглянуто основні аспекти формування купецького стану України в XVIII–XIX ст. Проаналізовано основні етапи юридичного оформлення статусу цієї соціальної групи, станово-професійну організацію купецтва протягом вказаного хронологічного періоду. На основі джерельних матеріалів та сучасних досліджень висвітлено структуру та кількісні зміни, особливості правового статусу купців як окремої верстви

Ключові слова: купецтво, купецькі гільдії, соціально-професійна верства, становий статус, законодавчі акти

The main aspects of the formation of the merchant class in Ukraine in XVIII - XIX centuries are considered in the article. The main stages of legal registration of the status of this social group, caste and professional organization of merchants for a certain chronological period are analyzed. On the basis of source materials and advanced researches it is highlighted the structuring and quantitative changes, aspects of the legal status of merchants as separate layers

Keywords: merchants, merchant guilds, social and professional group, caste status, legislation

1. Вступ

Історія купецтва на українських теренах своєрідна й унікальна. На процес формування цієї соціально-професійної верстви вплинуло перебування українських земель тривалий час у складі інших держав, таких як Велике князівство Литовське, Польське королівство, Річ Посполита, Росія, Австро-Угорщина. Ці обставини призвели до того, що, по-перше, купецтво не мало чіткої організації з яскраво визначеними етнічними ознаками, тобто було юридично невизначено; по-друге, не мало права брати активну участь в політичному та економічному житті країни, тому підпорядковувалося вимогам інших («панівних») верств.

2. Постановка проблеми та літературний огляд

Виходячи з цього визначилася мета статті: проаналізувати основні етапи юридичного оформлення купецької верстви України в XVIII–XIX ст.

Проблема формування купецької верстви та змін її правового становища не знайшла належного вивчення в історичній літературі.

В дореволюційний період цілеспрямоване вивчення діяльності купецтва і її правового регулювання не здійснювалося окремо. Дослідники наголошували на тому, що з розвитком капіталістичних відно-

син купецтво як клас поступово перетворюється в частину буржуазії.

Радянська історіографія висвітлювала історію купецтва переважно в контексті розвитку тогочасної торгівлі та промисловості. Аналіз наявних досліджень і публікацій, що стосувався даної теми, свідчить, що попередники аналізували, зокрема, соціальну структуру суспільства та роль підприємницького класу в XIX ст., економічну й суспільно-політичну діяльність промислової та торгівельної буржуазії. Серед небагатьох публікацій, що досліджували окремі аспекти еволюції купецького стану в Україні слід особливо визначити наукову працю І. О. Гуржія [1]. Автор висвітлював політику російського уряду щодо вітчизняної торгівлі й промисловості кінця XVIII – початку XX ст., місце українських товарів на всеросійському ринку. Для його роботи характерне не тільки викладення фактичного матеріалу, а й глибокий його аналіз та узагальнення. Однак окремо питання становлення, ролі та значення купецтва як соціальної верстви автором спеціально не розглядалося.

З середини 80-х років XX ст. почали з'являтися спеціалізовані праці вітчизняних істориків з висвітлення проблеми еволюції купецтва як окремої соціальної верстви. Науковці зібрали й узагальнили значний фактичний матеріал, проаналізували особливості становлення та динаміку розвитку цього ста-

ну, його соціально-правовий статус та суспільно-політичну діяльність.

В останні роки науковці почали більше уваги приділяти питанням формування та діяльності купецького стану, його історичну роль. З'явилися наукові праці, які розглядають діяльність цієї верстви в різних регіонах, суспільну активність найбільш відомих в Україні купецьких родів [2–6].

В цілому, історіографічний аналіз літератури з теми дослідження дозволяє зробити висновок, що в наукових працях попередників був зібраний та узагальнений певний матеріал. Однак дотепер вивчалися лише окремі аспекти цієї проблеми й були висвітлені побіжно при розгляді більш широких тем.

3. Основні етапи юридичного оформлення купецької верстви України в XVIII–XIX ст.

У російських давніх актах використовується дві основні назви цієї верстви: «купець» та «торговець» («купеческим промыслом бавящийся») [2]. Під таке визначення підпадала велика кількість фізичних та юридичних осіб. Наприклад, ремісник, який для власного виробництва купував сировину, різні акціонерні об'єднання; навіть державна скарбниця, оскільки також вела торгівельну діяльність і укладала угоди про торгівлю з іншими державами.

Вперше становий статус купецтва юридично оформив Петро I. Спочатку було 2 гільдії: I – для банкірів, знатних торговців, лікарів, ювелірів, іконописців; II – для дрібних торговців і ремісників [7]. «Гільдійним» особам дозволялося купувати села, а селян, які там проживали приписувати до промислових виробництв. З 1775 року поділ купців здійснювався вже за трьома гільдіями. Становий статус купця цілком залежав від його майнового стану. До I гільдії були записані ті купці, які мали понад 10 тис. крб, до II – від 1 до 10 тис., до III – від 500 до 1000 крб. Усі інші, хто мав 500 крб власного капіталу та мешкав у містах, зараховувалися до міщанства [2]. Купецтво також звільнялося від подушної податі, тілесних покарань, а купці I та II гільдій ще й від рекрутчини при обов'язковій сплаті спеціального грошового збору. Натомість, вони відрозраховували особливий, так званий гільдійський, збір у розмірі 1 % з оголошеного ними капіталу. Неодноразове підвищення гільдійських внесків ускладнювало доступ до купецтва, зокрема I-ї та II-ї гільдій. У 1812 році цей внесок становив уже 4,75 % від суми капіталу, у 1824 році його змінили: для купців I гільдії – 4 %, II гільдії – 2,5 % [1].

Наступне підвищення майнового цензу для гільдій відбулося з прийняттям 21 квітня 1785 року «Грамоты на права и выгоды городам Российской империи» [8]. За цим документом для I гільдії він становив від 10 до 50 тис. крб, II – 5-10 тис. крб, III – 1-5 тис. крб. Також важливим було те, що в «Грамоті...» було визначено права й привілеї купців кожної з гільдій. Наприклад, купці I гільдії мали право вести оптову та роздрібну зовнішню й внутрішню торгівлю, їм дозволялося їздити по місту в кареті, запряженій парою коней, II – відповідно, як оптову так і роздрібну внутрішню торгівлю. Ця частина купецтва мала у приватній власності фабрики, заводи, великі

морські судна і мала право їздити в парокінній колясці. Привілеї представників III гільдії обмежувалися тільки торгівлею оптом і в роздріб на території певних міст та повітів, а також правом володіти невеликими промисловими виробництвами ремісничого типу, трактирами, постійними дворами та річними судами, їздити в колясці, де впрягався тільки один кінь. Крім того, купцями сплачувалися сума в 10 % з податкового карбованця за сухопутні та водні шляхи, 0,5 % земської повинності на купецькі книги.

Варто зазначити, що наприкінці XVIII – початку XIX ст. загальна кількість купецької верстви постійно зростала. Збільшення чисельності представників купецького стану відбувалося за рахунок заможних міщан, селян та козаків. Наприклад, у 1773 р. у п'яти великих містах Слобожанщини – Харкові, Сумах, Охтирці, Ізюмі, Острогозьку значився 591 торговець, а вже у 80-ті їх налічувалося близько 700 [3]. На початку 80-х років XVIII ст. на території Чернігівського повіту Малоросійської губернії налічувалося 1483 купці. Із них 896 росіян і 587 українців. Однак, це не було характерним для всіх українських територій. У Ромнах із 71 купця 64 були українці, у Полтаві зі 142 мешканців міста купецького стану 100 були українцями, в Києві – вже 50 % українців [1]. Треба відзначити, що новоутворені міста Півдня досить швидко «наздоганяли» у кількісних показниках міста Лівобережжя, Слобожанщини та Правобережжя. Так, в Одесі у 1797 році вже жило 134 торгових людини.

Крім того, типовим для купецтва була кар'єра, досягнення мети за рахунок величезного працелюбства, самоосвіти та самоорганізованості. Купецькі діти навчалися на ярмарках, у магазинах і крамницях своїх батьків, починаючи з посади крамничного хлопчика, потім прикажчика та самостійного купця. Відомі історики Д. І. Багалій і Д. П. Міллер стверджують, що «у тутешньому торговому світі безперестанно повторюється наступне явище. Хлопчик років 13–14, син міщанина чи збіднілого купця, поступає в якунебудь крамницю; через 5–6 років роботи у крамниці, привчившись або, точніше кажучи, звикнувши до торгівлі. Призначається прикажчиком. ...Проживши ще кілька років та нагромадивши 3–4 тис. крб, він залишає господаря з метою самому розпочати власну справу» [9].

У цей період держава відповідно до вже названих раніше документів розпочала процес реорганізації купецтва. І першим кроком у цьому напрямі було обов'язкове переселення у міста підданих, які записалися до стану купців і продовжували займатися тими ж промислами. Однак такі зміни місця проживання призвели до деяких проблем, по-перше, до відсутності житла у багатьох переселенців, по-друге, до їх жорсткої конкуренції з мешканцями цих міст, які вже займалися торгівельною діяльністю. Розв'язати ці проблеми вдалося тільки завдяки «блетам по законам» з фіксацією в них офіційного статусу купців [3].

Отже, в XVIII ст. завдяки законодавчим актам Російської імперії були створені інституційні та правові основи для консолідації купецького стану. Ці

документи закріплювали право власності, особисту свободу, привілеї цієї верстви. Купецтво стало третім привілейованим станом після дворянства й духовенства. Воно чисельно представляло значну силу, але його склад був недостатньо стійкий. Це стосується особливо купців III гільдії, які втрачали свій капітал і переходили до нижчих станів, або I-ї, які прагнули перейти у дворяни.

Наступним етапом зміцнення купецької верстви та посилення її ролі можна вважати прийняття Маніфесту від 1 січня 1807 р. «Про дарування купецтву нових вигод, відзнак, переваг і нових способів до розповсюдження й посилення торгівельних підприємств» [10, № 22418]. У цьому документі знову переглянуто розмір гільдійського капіталу: для II гільдії він збільшився до 20 тис. замість 5–10 тис., для III – до 8 тис. крб. За підрахунками П. Г. Риндзюньського у восьми (без Херсонської) українських губерніях у 1816 році проживало 5002 купці [5]. У 1824 р. положення Маніфесту роз'яснювалися та доповнювалися «Додатковою постановою про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів». За цією постановою знатні купецькі родини I гільдії записувалися як престижні «першостатейні» особи в так звану «оксамитову книгу» (за прикладом дворянської), мали право бути запрошеними до імператорського двору, носили шпагу. Ті купці, які були записані у I гільдію протягом 12 років, отримували звання «комерції-радника» чи «мануфактур-радника». Купці II гільдії отримали право на ведення закордонної торгівлі. Важливим були положення щодо купців III гільдії. Їм дозволялося створювати підприємства легкої промисловості, на яких працювало б не більше 32 робітників. Також, купці всіх трьох гільдій звільнялися від рекрутського грошового збору. Однак, російський уряд цим документом відкривав шлях російським підданам, які були записані у купецькі гільдії, засновувати фабрики та заводи в українських губерніях. Натомість, будь-яка особа не купецького стану, що отримала в оренду, або у власність підприємство, повинна була негайно вступити до відповідної гільдії, якщо не мала такої можливості, повинна була продати його протягом шести місяців. Однак, можна з певністю зазначити, що купецький стан продовжував чисельно збільшуватися за рахунок представників III гільдії. Протягом 1830–1850 років у 9 українських губерніях купецтво збільшилося з 7699 до 40294 осіб. Разом з кількістю купців збільшується і їх капітал. Наприклад, у Харкові в 1851 році сума капіталу складала у I гільдії – 99, II – 30, III – 351 тис. крб [5].

Таким чином, до середини XIX ст. в результаті законодавчої діяльності російського уряду було чітко розмежовано стан купецтва й міщанства. Купецтво сформувалося як верства підприємців, які закріпили свій правовий статус та чисельний склад в Російській імперії в цілому, і в Наддніпрянській Україні безпосередньо.

Епоха реформ 1860–1870-х років призвела до змін у торгово-промисловій політиці царського уряду та в правовому статусі купецтва. Набули чинності два документи: «Про збори за право торгівлі та інші види промислів» перший – виданий 1 січня 1863 року

та другий – 9 лютого 1865 року [11, № 39118; 12, № 41779]. За цими законами ліквідовувалася III гільдія; будь який громадянин міг отримати права купця після сплати так званого патентного та білетного торгово-промислового збору. Усі власники промислових і торгових закладів повинні були обов'язково отримати гільдійське свідоцтво. Таке свідоцтво для купців I гільдії надавало їм право торгувати товарами російського та іноземного виробництва в межах усієї імперії, утримувати фабрики та заводи й отримувати необмежені в сумі підряди на вже зазначених територіях. Купці II гільдії були обмежені в своїх підприємницьких можливостях. Вони могли здійснювати торгівлю тільки в роздріб за місцем свого запису, засновувати невеликі підприємства, отримувати підряди на сумі до 15 тис. крб. Плата за гільдійське свідоцтво була зменшена в два рази. До нього записували не тільки купця, а і всіх членів його родини. Вони автоматично зараховувалися до купецького стану. По досягненню повноліття діти купців мали право або взяти гільдійське свідоцтво особисто, або залишитися так званими «купецькими синами».

Наступним кроком у змінах правового становища купецтва було прийняття «Положення про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 року. За цим законодавчим актом дозволялося займатися підприємницькою діяльністю і без купівлі гільдійського свідоцтва. З цього часу об'єктом обкладання податків ставав не підприємець, а його підприємство. Державний промисловий податок, як основний, так і додатковий, стягувався з кожного промислового чи торговельного підприємства. Таким чином, право на підприємницьку та торговельну діяльність тепер надавалося тільки за наявності відповідного свідоцтва, що призвело до ліквідації станових засад у підприємстві. Промислові свідоцтва ділилися на свідоцтва на торговельні підприємства з 4 розрядами; на промислові підприємства з 8 розрядами (залежно від розмірів виробництва) та особисті промислові заняття з 7 розрядами на кожний вид діяльності відповідно. Однак, це не означає, що гільдійські свідоцтва були ліквідовані. Вони зберігалися, або, за бажанням, могли викуповуватися разом з промисловими. Так, власники промислових свідоцтв 4–5 розрядів та торговельних 2 розряду мали право придбати свідоцтво II купецької гільдії, всі інші вищі промислові свідоцтва відповідали I гільдії. Логічним буде припущення, що гільдійський збір перестав бути основним торгово-промисловим податком, а став ознакою купецької версти.

В останній третині XIX ст. внаслідок законодавчої діяльності уряду Російської імперії у купецтві відбувався процес значного кількісного скорочення. Основними причинами зменшення чисельності представників купецтва можна вважати лібералізацію торгово-промислового законодавства Російської імперії, реорганізацію оподаткування та втрату багатьох привілеїв і рис престижності, таких як захист від призову на службу після введення загальної військової повинності у 1875 р. Наприклад, протягом 1861–1897 рр. чисельність гільдійського купецтва на Правобережній Україні скоротилася з 37,3 тис. до 13,2 тис. осіб, а пи-

тома вага цього стану у міському населенні знизилася з 7,8 % до 1,4 %. На відміну від більшості міст Правобережжя, на Лівобережжі протягом 60–90-х років кількість купців у великих промислово розвинених містах продовжувала зростати, наприклад, у Києві зросла до 5064 особи, Одесі – до 4965, Харкові – до 3585, Катеринославі – 2364, Полтаві – 1192 осіб [6]. Таке зростання можна пояснити винятковим торговим значенням цих міст, значною кількістю торговців у них.

5. Висновки

Отже, купецький стан в Україні законодавчо був оформлений наприкінці XVIII ст. Для зарахування до цієї соціально-професійної верстви потрібно було мати капітал, який давав можливість вступити до трьох гільдій, але купецьке звання не давалося довічно й не передавалося у спадок. У I половині XIX ст. російський уряд поступово розширював права та привілеї купецтва, що призвело до стрімкого зростання його чисельності. Однак в пореформений період представники цього суспільного прошарку перестають бути ідентичними, до торгово-промислової діяльності допускаються й інші верстви. З часом належність до купецтва вказувала лише на станову приналежність, а комерційна діяльність уже не вважалася прерогативою його представників.

Література

1. Гуржій, І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.) [Текст] / І. О. Гуржій. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1962. – 207 с.
2. Гуржій, О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні [Текст] / О. І. Гуржій. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 80 с.
3. Гуржій, І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в II половині XVII–XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку [Текст] / І. Гуржій // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 3–21.
4. Донік, О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) [Текст] / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 16–41.
5. Донік, О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. [Текст] / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 71–96.
6. Гуменюк, А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) [Текст] / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 77–85.
7. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 1. Том 6 (1720–1722 гг.) [Текст] / СПб. : В Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – 815 с.

8. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 1. Том 22 (1784 – 1788 гг.) [Текст] / СПб. : В Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – 1158 с.

9. Багалея, Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905 гг.) [Текст] / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – 1993, 982 с.

10. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 1. Том 29 (1806 – 1807 гг.) [Текст] / СПб. : В Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – 1370 с.

11. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 2. Том 38 (1863 г.). Часть 1 [Текст] / СПб. : В Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1866. – 940 с.

12. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 2. Том 40 (1865 г.). Часть 1 [Текст] / СПб. : В Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. – 991 с.

References

1. Gurzhij, I. O. (1962). The development of commodity production and trade in Ukraine (end of XVIII c. to 1861 y.). Kiev : Publisher sciences academy of URSR, 207.
2. Gurzhij, I. O. (2004). Some problems of formation of the merchant class in Ukraine. Kiev : Institute of Ukrainian history NAN Ukraine, 80.
3. Gurzhij, I. O. (2004). Merchant state in Left Bank and Sloboda Ukraine in the second half of XVII–XVIII c : Problems of Formation and Development. Ukrainian history journal, 3, 3–21.
4. Donik, O. M. (2006). Merchants like status in Ukraine (XIX c.). Ukrainian history journal, 3, 16–41.
5. Donik, O. M (2009) The number of ethnic and confessional composition merchants Ukraine in XIX – early XX c. Ukrainian history journal, 5, 71–96.
6. Gumenjuk, A. O. (1993). Social and national structure of the urban population of Right-Bank Ukraine (the second half of XIX c.). Ukrainian history journal, 10, 77–85.
7. Complete collection of laws of the Russian Empire (1830). Collection 1. Vol. 6 (1720–1722). Saint-Petersburg : II typography department, 815.
8. Complete collection of laws of the Russian Empire (1830). Collection 1. Vol. 22 (1784 – 1788). Saint-Petersburg : II typography department, 1158.
9. Bagalej, D. Y., Myller, D. P. (1993). The history of Kharkiv city for the 250 years of its being (1655–1905), 982.
10. Complete collection of laws of the Russian Empire (1830). Collection 1. Vol. 29 (1806–1807). Saint-Petersburg : II typography department, 1370.
11. Complete collection of laws of the Russian Empire (1866). Collection 2. Vol. 38 (1863). Part 1. Saint-Petersburg : II typography department, 940.
12. Complete collection of laws of the Russian Empire (1867). Collection 2. Vol. 40 (1865). Part 1. Saint-Petersburg : II typography department, 991.

*Рекомендовано до публікації д-р істор. наук Руденко Р. Г.
Дата надходження рукопису 27.03.2015*

Баличева Лариса Вікторівна, кандидат історичних наук, доцент, кафедра українознавства та мовної підготовки іноземних громадян, Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця, пр. Леніна, 9а, м. Харків, Україна, 61166
E-mail: balicheva_ne@ukr.net